

A FOGYASZTÓI CIVILIZÁCIÓ ÉS A MAGYAR TÁRSADALOM

Hankiss Elemér: *Proletár reneszánsz*. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról. Helikon Kiadó, Budapest, 1999

Amikor majdnem negyed évszázaddal ezelőtt feltette a kérdést, hogy változik-e a kétezredik évig az európai társadalmak s ezen belül a magyar társadalom értékrendje (ha igen, akkor hogyan és milyen irányban), Hankiss Elemér valószínűleg nem is feltételezte, hogy alkalma lesz akkori válaszait megfontolni. Emlékezzünk csak röviden. Igennel felelve a főnti kérdésre az *Érték és társadalom* című tanulmányában (Magvető Kiadó, Budapest, 1977) Hankiss azt állította, hogy az értékek és értékrendszerek változása mindenekelőtt az anyagi javak hozzáférhetőségétől fog függni és az individualizmus erősödésében fog kimutatkozni. A huszadik század és egyben a második millennium befejeztén a kiemelkedő magyar szociológusnak alkalma, de úgy látszik, kötelességérzete is van, hogy bővebben alátámassza egykori – ma már mondhatnánk: a posztmodern kor leglényegesebb tényezői – anticipációját.

Hankiss tehát a *Proletár reneszánsz* című legújabb könyvében visszatér arra a problematikára, amely tudományos érdeklődésének központjában áll – az európai (nyugati) civilizáció változási folyamatainak (újra)értékelésére. Könyve tizenkilenc elméleti tanulmányból, fenomenológiai felvilágosításból, szociológiai esszéből és riportból áll, melyeket négy fejezetbe rendez.

Közülük az elsőben, mely a könyv címét viseli, az író a huszadik század utolsó évtizedeinek, a modern/posztmodern kor fő jellegzetességeit próbálja meghatározni. A másodikban és harmadikban – a címekből már sejteni lehet véleményét kora magyar társadalmáról (Lassúcska ország, Egy ország keresi a helyét) – Hankiss azt vizsgálja, mi történt Magyarországon az elmúlt tíz évben, mindenekelőtt hogyan alakult át a magyar társadalom tudata, érték- és magatartásrendszere. Ezenkívül ahhoz a kérdéshez is visszatér, amely már évekkel ezelőtt erősen foglalkoztatta: ki kellene-e, és ki lehetne-e újra találni Magyarországot? Ezt a problémát főképp a különböző történelmi, társadalmi és politikai szempontok figyelembevételével vizsgálja, amelyek arra kerestek választ, hogy története során Magyarország mit kapott a világtól, és mit adott a világnak. Az utolsó rész (Médiумok) Hankiss riportja „saját televíziós kalandjáról”, a Magyar Televízió elnökségi posztjának betöltéséről (1990–1994).

Ahogy már említettük, a könyv fő problematikáját az első rész elméleti tanulmányai tartalmazzák. Heller Ágnes *A reneszánsz ember* című művére hivatkozva (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. Újabb kiadás: *A renaissance ember*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1998) az író megállapítja, hogy lényeges hasonlatosság van a hajdani reneszánsz és a majdani tömegek civilizációja között: akkor színre lépett a lendületes, dinamikus, önmagát és világot alakító ember, az önkiteljesítés ugyan olyan fontos parancs most is, mint akkor volt; mindkét kor a keresés és az éles kontrasztok kora; sőt, „az élet értelmetlenségének a fájdalma annak idején (...) a Hamlet királyfik keserű privilégiuma volt, ma pedig százazreket és milliókat kínoz” (33. o.).

Hankiss szerint a reneszánsz, ami annak idején a nagyon gazdag kevesek világa volt, a huszadik század utolsó évtizedeiben életmódjává válik a legfejlettebb nyugati országokban élő széles tömegeknek. De nemcsak pusztán arról van szó, hogy az a „modernizációs” folyamat, amely a 14–15–16. században indult el, most teljesezik ki, hanem arról is, hogy az a világszemlélet, az az értékrendszer, az a magatartásforma, az a vágyvilág, amely a reneszánsz korában kialakult, a nyugati típusú társadalmakban élők nagy többsége számára most válik elérhetővé. Éppen ezért nevezi korunkat „a »tömegek reneszánszának«, illetve a hatásosság és az ellenvélemények kedvéért: »proletár reneszánsznak«”.

A nagy átalakulást Hankiss a következő hagyományos és új célok, értékek és magatartásformák dichotómiájával ábrázolja:

Szeresd felebarátodat! – Szeresd önmagad!
 Áldozd föl magad! – Valósítsd meg önmagad!
 Légy becsületes! – Légy sikeres!
 Dolgozz! – Élvezd az életet!
 Élj takarékosan! – Fogyassz!
 Teljesítsd kötelességedet! – Védj meg jogaidat!
 Az élet szenvedés! – Az élet jó, az élet nagyszerű kaland!
 Bűnös vagy! – Ártatlan vagy!

Bár a nyugati civilizáció jelenkori történetét Hankiss átalakulási, restrukturálódási folyamatként, nem pedig válságként vizsgálja, elemzése kizárólag kritikus álláspontból történik. Szerinte sok jel arra mutat, hogy az individualizmus mint a nyugati civilizáció egyik fő alkotóeleme, a többi rovására elhatalmasodott. Éppen azért lehetséges, „hogy a proletár reneszánsz veszélyes zsákutca, amely pusztán vágyakat, magatartásformákat, illúziókat teremt, de nem építi ki az emberi életnek és együttélésének azokat a szabályozórendszereit, önkorlátozásait, egyensúlyait, amelyek nélkül az ember tartósan nem lehet meg, emberi közösség nem maradhat fent. (. . .) A »kultúra« és a »civilizáció« fogalmának kezdetektől fogva lényege, nélkülözhetetlen alkotóeleme volt a korlátozás, a természetes, ösztönös lény pallérozása, az ösztönök, vágyak, félelmek visszaszorítása, civilizálása. Ha a fogyasztói civilizáció az ösztönök és a vágyak szinte korlátlan felszabadítását hirdeti meg, akkor vajon *egyáltalán civilizációnak lehet-e nevezni?*”

Ugyanakkor hiba lenne elutasítani a fogyasztói civilizációt mint valami silány illúziógyárat. A hiteles és értelmes élet szerepeinek kialakítása mindenkor az adott társadalom és civilizáció feladata volt, és most is az. Talán felületesen, de érthető és a nagy többség számára elfogadható módon válaszol Hankiss azokra a kérdésekre, amelyekre a hagyományos nyugati civilizáció intézményei – egyház, család, iskola, közvélemény – egyre kevésbé tudnak választ adni. „Örömteli s fontos szerepekkel vagy szerepek illúziójával szolgál, csökkenti az emberek szorongását, hirdeti (. . .), hogy az életnek van értelme és célja, hogy itthon vagyunk ebben a világban, miénk a világ, legyőzhető a rossz, a gonosz, a mulandóság, a halál.”

A főnti következtetések azonban másik problémakörre is utalnak. Miért van szükség a könnyű, kellemes, édes értelemillúzió állandó termelésére, vagyis, mint takar és akar felejtetni a fogyasztói civilizáció? Hankiss már előző könyvében (*Az emberi kaland*. Egy

civilizációelmélet vázlat. Helikon Kiadó, Budapest, 1997) rámutat arra, hogy a félelem döntő szerepet játszott és játszik az emberi civilizációk létrehozásában. Azt fejtegeti, hogy a történelem során az emberi közösségek mindig úgy léteztek, mintha idegen világban élnének, csak hogy a modern civilizáció fejlődésével az emberi létezés többé nem a természeti környezet veszélyeztetési, hanem az ember mesterséges világa, a civilizáció. Hogy valóban a félelem az emberi civilizációk legfőbb hajtóereje-e vagy sem, erre az író a *Proletár reneszánsz*ban nem is szándékozik felelni, de rámutat arra a tényre, hogy a fogyasztói civilizáció az egzisztenciális szorongást próbálja elhárítani. „A fogyasztói társadalmaknak szinte leglényege, központi programja a hiteles, az intenzív, a teljes, a beteljesülő élet eksztatikus bemutatása.” Akarunk mindent és azonnal, mert az egyéni mulandóságunkról, az előbb-utóbb elkerülhetetlen bekövetkező halálról való tudat kibírhatatlan üresség és értelmetlenség elé állít bennünket. Az ebből eredő szorongásainkat tölti ki a reklámpar a maga illúzióival. Azt üzeni, hogy a vásárlással, az állandó fogyasztással az élet szilárd talaján állunk. „Hát még ha egy doboz szép, színes mosóport vettünk! Akkor már jövünk is van, akkor már a világ megtisztulásának, diadalmas megújulásának is kezünkben tartjuk a kulcsát.”

A fogyasztói civilizáció virtuális valósága a modern kor felületes optimizmusán, haladástörténetén épült ki; bármilyenek is az elvárások a kibontakozó demokráciától és a piacgazdaságtól, az említett mítoszok és illúziók elől nincs számunkra menekvés.

LÁZÁR Zsolt

S Z Í N H Á Z

SZÍNHÁZI NAPLÓ

CSELÉDIÁTÉK – TYÚKKAL – Azt mesélik, hogy mivel a Madame szerepére felkért színésznő lemondta közreműködését, a Genet-darab előadásával diplomálni készülő Mezei Kinga és Szorcsik Kriszta arra kényszerült, hogy a két cseléd lány gyűlölt ösellen-ségét, a Madame-ot, jobb híján egy tyúkkal helyettesítse.

Nem tudom, így történt-e, nem is érdekel, ahogy az sem fontos, kinek az ötlete volt tyúkra „osztani” a Madame szerepét, de ha Genet darabját úgy értelmezzük, hogy a két cseléd lány, Claire és Solange által megidézett, eljátszott gyűlölt úrnő csak az ő képzeletükben lép színre, jelenik meg (erre a lehetőségre utal tanulmányában Lucien Goldmann), a megoldás nemcsak szellemes, hanem egyenesen zseniális.

Zseniális, mert kiderül, hogy ettől működik pontosan ez a különben talányos mű, amely minden eddig általam látott mintegy nyolc–tíz megjelenítésben rendre felemásra sikerült, attól függetlenül, hogy csak nőkre, csak férfiakra, vagy vegyest, nőkre és férfiakra osztották-e a három szerepet.

Most az újvidéki előadásban működik talán először tökéletesen a bonyolult genet-i drámaszerkezet, s ennek magyarázatát szerintem elsősorban a kényszer szülte ötletben